

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Навчально-науковий інститут № 3

Кафедра психології, соціології та педагогіки

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни *Юридична психологія*
обов'язкових компонент
освітньої програми першого рівня вищої освіти

053 «Психологія» (психолог ювенальної превенції)

за темою – ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ

Вінниця 2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від № 14.08.2024 року № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 3
Протокол від 09.08.2024 року № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 13.08.2024 року № 7

Розглянуто на засіданні кафедри психології, соціології та педагогіки
(протокол від 08.07.2024 року № 13)

Розробник:

1. Доцент кафедри психології, соціології та педагогіки ННІ № 3 ХНУВС,
кандидат психологічних наук, доцентка – Доценко В.В.

Рецензенти:

Ларіонов С.О. – начальник кафедри психології та педагогіки гуманітарного
факультету Національної академії Національної гвардії України, кандидат
психологічних наук, доцент;

Мілорадова Н.Е. – професор кафедри психології, соціології та педагогіки ННІ №
3 ХНУВС, доктор психологічних наук, професор.

План заняття:

1. Поняття особистості злочинця.
2. Психологічна структура особистості злочинця.
3. Психологічні особливості неповнолітніх правопорушників.
4. Психологічний портрет неповнолітньої особи, яка вчинила насильство в сім'ї.

Рекомендована література.

Основна:

1. Професійно-психологічна підготовка працівників слідчих підрозділів : навч. посіб. / І.В. Жданова, П.В. Макаренко, Н.Е. Мілорадова та ін. ; за заг. ред. І.В. Жданової ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ХНУВС, 2014. 516 с.
2. Юридична психологія : підручник / за заг. редакцією О.М. Бандурки; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 684 с.
3. Юридична психологія: Підручник [для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак..] / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін.; За заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. 352с.
4. . Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24 квіт. 2015 р.). К.: Нац. акад. внутр. справ, 2015. 252 с.
5. Максименко С.Д., Медведєв В.С. Юридична психологія : підручник. Київ : ВД "Слово", 2018.
6. Шепітько В.Ю., Коновалова В.О. Юридична психологія : підручник. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019.

Допоміжна

1. Жерж Н. А. Пошуковий портрет злочинця: зарубіжний та вітчизняний досвід. *Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право)*. 2014. №2 (65). С. 172-179.
2. Новікова К. М. Психологічні особливості злочинця з насильницькою спрямованістю. *Юридична психологія*. 2015. № 1. С. 198-206.
3. Пчеліна О. В. Причини та умови, що сприяють учиненню економічних злочинів. [Електр. ресурс]: irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?.
4. Юридична психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О.Є. Самойлов, М.С. Корольчук, В.М. Корольчук, С.М. Миронець, Г.М. Ржевський. К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2015. 432 с.

Текст лекції

1. Поняття особистості злочинця

В окремому правопорушнику не можна абсолютизувати якісь злочинні його особливості. В той же час у кожного злочинця можливо виявити загальні риси, які характерні для всіх злочинців певної категорії. Тільки в цьому вигляді можливо розглядати термін «особистість злочинця».

У Кримінальному Кодексі України у частині 1 ст. 18 є таке визначення злочинця: «Суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність». Отже, передбачається певна особливість особистості, яка виступає суб'єктивним елементом складу злочину.

Законодавець зобов'язує виявити особливості індивіда, при притягненні його до кримінальної відповідальності.

Вивчення особистості злочинця припускає наявність у ній двох великих підсистем, а саме:

Соціально-демографічна підсистема особистості злочинця включає: стать, вік, сімейний стан, освіту, професійну приналежність, рід занять, соціальне й матеріальне становище, наявність судимості (ін. зв'язків із крим. середовищем), виконання особистістю певних функціонально-рольових обов'язків.

Зрозуміло, що всі ці ознаки самі по собі (за винятком судимості) не можуть характеризувати конкретного суб'єкта як людину, обов'язково схильну до здійснення злочинів. Однак у комбінації з іншими особливостями її особистості вони дозволяють сформувати про неї більш цілісне уявлення.

Наприклад, серед злочинців значно більше чоловіків, ніж жінок.

Найбільшою криміногенною активністю відрізняються представники вікових груп від 25 до 29 років, потім 24-літні, 17-літні й, нарешті, 45-літні.

Основне число таких злочинів, як убивства, навмисне заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, розбої, грабежі, крадіжки, зґвалтування, здійснюються особами до 30 років.

Багато з тих, хто робив хуліганські вчинки, розбійний напад, грабежі, крадіжки, часто міняли місце роботи, періодично мали тривалі перерви в трудовій діяльності. Найнижчий рівень освіти зареєстрований в осіб, винних у здійсненні насильницьких, насильницько-корисливих злочинів, хуліганських учинків; найбільш високий – у посадові злочини, розкрадання шляхом присвоєння, розтрати або зловживання довірою і т.д.

Усі соціально-демографічні ознаки, безумовно, мають тісний зв'язок з певними психологічними (соціально-психологічними) якостями людини, її психікою. Наприклад, низький рівень освіти багато в чому буває пов'язаний з невисоким інтелектом людини, а труднощі соціальної адаптації – з низьким рівнем її емоційної стійкості, підвищеною імпульсивністю, агресивністю, психопатіями характеру і т.д.

Соціально-психологічна підсистема особистості злочинця складається із чотирьох основних структурних елементів:

1) підструктура спрямованості - сукупність найбільш стійких, соціально значимих якостей особистості (світогляд, ціннісні орієнтації, соціальні установки, що ведуть мотиви і т.д.), пов'язаних із правосвідомістю людини;

2) підструктура досвіду, що включає знання, навички, звички й інші якості, які проявляються у виборі провідних форм діяльності;

3) підструктура психічних форм відбиття, що проявляються в пізнавальних процесах, психічних, емоційних станах людини;

4) підструктура темпераменту й інших біологічно, спадково обумовлених властивостей, які поряд із соціальними факторами впливають на формування характеру й здібностей людини.

Справедливо вважається, що основна відмінність особистості злочинця від особистості законослухняного громадянина полягає в негативному змісті ціннісно-нормативної системи, деяких стійких психологічних особливостей, комбінація яких має криміногенне значення й специфічне для злочинців. Сучасна

кримінологія відкидає наявність у людини якихось особливих генетично запрограмованих схильностей до порушень закону, здійсненню злочинів. Але, ми не можемо ігнорувати окремі індивідуально-психологічні особливості, досить типові для деяких груп правопорушників у вигляді так званих психічних аномалій, тобто відхилень від середньої психічної норми, значною мірою пов'язаних з типом, властивостями нервової системи, які визначаються спадкоємними факторами.

Психічні аномалії поєднують таку сукупність психічних явищ, які перебувають між акцентуаціями особистості й психічними захворюваннями. Сюди ж відносять і такі розлади психіки, які пов'язані з алкоголізмом, наркоманією (токсикоманією). У певних (несприятливих, екстремальних) умовах психічні аномалії знижують опірність до впливу ситуацій (конфліктних); створюють перешкоди для розвитку соціально корисних рис особистості, особливо для її адаптації до зовнішнього середовища; послабляють механізми внутрішнього контролю; звужують можливості вибору варіантів поведінки; полегшують реалізацію імпульсивних, випадкових, непродуманих, у тому числі протиправних, учинків. Усе це негативно позначається на розвитку особистості й може сприяти злочинній поведінці.

Таким чином, **психічні аномалії** – це розлади психічної діяльності, що не досягли хворобливого рівня, але які через певні особистісні зміни можуть приводити до форм поведінки, що відхиляється від норми. Але оскільки в таких осіб все-таки переважають нормальні психічні явища й процеси, вони у своєму переважній більшості працездатні, дієздатні й осудні.

Відповідно прийнятій Міжнародній класифікації психопатій, виділяються наступні три основні групи осіб, що проявляють психопатичні розлади: за збудливим, істероїдним й гальмівним типами, які можуть становити інтерес для юридичної психології:

Збудливі (афективні) форми психопатичних розладів характеризуються запальністю, дратівливістю, гнівом, імпульсивністю, афективно зафарбованими формами реагування навіть за незначних приводів, мінливістю настрою, підвищеною уразливістю, жорстокістю, схильністю до нагромадження негативних переживань, погано контрольованою розрядкою, що буває особливо помітним при здійсненні ними злочинів насильницько-корисливого характеру.

Істероїдна (істерична) психопатія - егоцентризм, демонстративна поведінка, театральність, «жадоба визнання», емоційна нестійкість, підвищена уразливість, запальність, особливо коли такого визнання не одержують. У спілкуванні з навколишніми такі люди нерідко проявляють брехливість, схильність до фантазування. Усе це створює особливий «малюнок» чинених ними злочинів проти особистості й власності, в основі яких лежать обман, шахрайство, навмисне введення в оману потерпілих.

Менш інших (у порівнянні з описаними вище) кримінальну активність проявляють особи так званого **гальмівного типу**, який поєднує астенічних, психастенічних і аутистичних (шизоїдних) психопатів. В осіб, що відрізняються психопатичними розладами астенічного характеру, переважають: загострена

вразливість, підвищена стомлюваність, надмірна чутливість, сором'язливість, непевність у собі, відчуття власної неповноцінності.

У поведінці, думках Психастеників домінують підвищена, тривожна помисливість, нав'язливі сумніви із приводу прийнятих рішень, власних учинків, нерішучість, особливо в ситуаціях невизначеності. Для них найбільш характерними видами протиправної поведінки можуть бути дії, спрямовані проти громадського порядку, відхилення від суспільно корисної праці, дезертирство (для військовослужбовців), а також самогубство. Крім того, вони можуть робити й злочини проти особистості, власності, сексуальні злочини, вибираючи для цього відповідний, більш «зручний» для себе тип жертви.

Аутистичні (шизоїдні) психопатичні розлади - замкнутість, відгородженість від навколишніх, підвищена чутливість, ранимость й у той же час емоційна холодність й відчуженість. Серед даної групи виділяються особи досить наполегливі в досягненні своїх цілей, що нерідко прибігають у конфліктних ситуаціях до агресивних, насильницьких, а часом і до жорстоких форм протиправної поведінки. Таким чином, серед тих, хто робить насильницькі, насильницько-корисливі злочини, ми нерідко бачимо осіб з рисами підвищеної агресивності, злобних і жорстоких за своїм характером і способам дій.

Формування особистості злочинця розглянемо на прикладі вивчення людей які скоїли вбивство.

Убивці в цілому належать до такої категорії людей, для яких вільна й самостійна адаптація до життя - це завжди проблема. Вони мають сильну психологічну залежність від іншої особи. Вихід з контакту з жертвою для них - практично неможливий спосіб поведінки.

Зазначена особливість формується в дуже ранньому віці як результат позиції, яку займає дитина (майбутній злочинець) у родині. Суть позиції - неприйняття дитини батьками, насамперед матір'ю.

Схема психологічного механізму вбивства (розроблена вченим О.Г.Самовічевим):

1. Мати (або особа, яка її заміщала) – життєзабезпечуючий фактор для дитини. Мати або не може, або не прагне, або не вміє вчасно й повно задовольняти потреби дитини, у першу чергу природні (у їжі, теплі, чистоті).

2. У результаті дитина опиняється в ситуації, хронічного дефіциту, постійного незадоволення потреб і постійно залежить від матері (біологічно і психологічно)

3. Ускладнення процесу набуття незалежності, самостійності і особистої автономії.

4. Уповільнення розвитку психічних функцій, засвоєння соціального досвіду.

5. Обмеження можливостей адаптації у різних соціальних ситуаціях при зміні обставин.

6. Формування комплексу неповноцінності.

7. Формування захисту від комплексу неповноцінності (демонстративна незалежність або залежність від ситуації).

8. Виникнення ситуації відмови (ситуація перед злочином)
9. Персоніфікація загрози життєво важливої цінності
10. Виникнення екстремальної загрозливої життєвої ситуації
11. Вбивство як дія, спрямована на збереження автономної життєздатності злочинця.

2. Психологічна структура особистості злочинця

Особистість злочинця характеризується сукупністю наступних ознак:

- 1) видом учиненого злочину – об'єктом злочинного зазіхання, тяжкістю й характером злочинних наслідків, чи зроблений злочин уперше, випадково, повторно або відбувається систематично рецидивістом;
- 2) формою провини, мотивом і метою злочину;
- 3) способом здійснення злочину як показником інтенсивності антисоціальної спрямованості злочинця;
- 4) ситуацією й приводом здійснення злочину;
- 5) наявністю обтяжуючих і пом'якшуючих відповідальність обставин;
- 6) відношенням злочинця до зробленого діяння – поведінкою злочинця після здійснення злочину (явка з провинною, відхилення від розслідування й суду, обмова невинних, допомога або протидія розслідуванню, поведінка під час відбування покарання).

Основа типології злочинців – ступінь їх десоціалізації, соціально-ціннісної поведінкової дезадаптації.

I. За ступенем соціальної дезадаптації можна розрізняти два типи особистості злочинця:

1. Антисоціальний тип – особи, що неодноразово робили злочини на базі стійкої антисоціальної спрямованості, тип «злісного» злочинця.

2. Асоціальний тип – особи, що вперше зробили злочин на основі загальної асоціальної спрямованості, несоціалізований, «менш злісний» тип злочинця.

II. На основі розвитку процесів психорегуляції виділяють тип особистості злочинця, що характеризується дефектами психічної саморегуляції, – особи, що:

- скоїли злочин уперше й у результаті випадкового збігу обставин;
- скоєний злочин суперечить загальному типу поведінки даної особистості, випадковий для неї, пов'язаний з окремими дефектами психічної саморегуляції.

Це особи, що не зуміли протистояти криміногенній ситуації; їхніми особистісними особливостями є низький рівень самоконтролю, ситуативна обумовленість поведінки.

Тип злочинців з дефектами саморегуляції підрозділяється на чотири різновиди:

- а) особи, що допускають злочинну недбалість, бездіяльність;
- б) особи, що роблять злочини в результаті надзвичайної самовпевненості;
- в) особи, що роблять злочини в результаті сильного хвилювання й у відповідь на неправомірні дії інших осіб;
- г) особи, що роблять злочини в силу підвищеної ситуативної дезадаптації;

III. За змістом ціннісно-орієнтаційної спрямованості особистості різняться наступні групи злочинців:

1. Злочинці з антисоціальною корисливою спрямованістю.

Ця група злочинців зазіхає на основне надбання суспільства – розподіл матеріальних благ відповідно до кількості і якості витраченої праці. Тут виділяються чотири підгрупи:

- а) корисливо-господарська підгрупа злочинців (фальсифікація товарів, ігнорування оподатковування, ліцензування і т.д.);
- б) корисливо-службова підгрупа злочинців (розкрадання шляхом зловживання службовим становищем, обман клієнтів, вимагання хабарів);
- в) злодії – особи з корисливими зазіханнями, пов'язаними з таємним викраденням майна (крадіжки);
- г) шахраї (підробка документів, облудне вимагання й т.п.).

2. Злочинці з антисоціальною корисливо-насильницькою спрямованістю – особи з корисливими зазіханнями, з'єднаними з насильством над особистістю (насильницьке вимагання, грабежі, розбійний напади).

3. Злочинці з антигуманною, агресивною спрямованістю – особи із украй зневажливим відношенням до життя, здоров'я й особистій гідності інших людей.

У цій групі виділяються наступні чотири підгрупи:

- а) хулігани;
- б) злісні хулігани;
- в) особи, що заподіюють збиток честі й гідності особистості шляхом образ і наклепу;
- г) особи, що роблять агресивно-насильницькі дії проти особистості (убивства, зґвалтування, заподіяння тілесних ушкоджень).

Усі прояви поведінкового регресу індивіда пов'язані з його випаданням з русла соціокультурних стандартів.

Слід також розрізняти особистість злочинця-індивідуаліста й особистість злочинця – члена злочинної групи. В останньому випадку істотним кримінально-значимою ознакою злочинця є його груповий статус, рольова функція в злочинній групі.

Кожний з наведених типів злочинців має своєрідну «схему особистості» – специфіку потребово-мотиваційної спрямованості, інтелектуальних, вольових, емоційних і інструментально-поведінкових властивостей.

Отже, особистість злочинця – це сукупність негативних соціально значимих якостей злочинця, що проявляється в конкретному злочинному діянні.

Типологія особистості злочинця.

У психології відомі різні підходи до типізації особи злочинців. Дослідження особи злочинця передбачає виявлення типового, визначення критеріїв градації кримінальних типів, установлення особливостей у кримінальних відносинах. Розробляючи типологію осіб, що вчинили злочини, можна використати різні підстави, критерії (правові, соціальні, психологічні) або типоутворюючі ознаки: ступінь суспільної небезпеки; психологічні особливості; спрямованість протиправних дій; зміст, глибина і стійкість криміногенної мотивації; головні властивості характеру; психічні аномалії, рівень соціальної адаптації, криміногенного зародження). Класифікація може бути зроблена і за суб'єктивною

стороною вчиненого і навіть за окремим складом злочинів особливої частини кримінального кодексу. Все це залежить від того, як тонко зауважив Г.М. Міньковський, що, для чого і як має вивчатись.

У науковій і навчальній літературі наводяться різні класифікації злочинців:

- за соціально-демографічними ознаками (стать, вік, освіта) – чоловіки, жінки, неповнолітні; різноманітні вікові категорії, зокрема 18–24, 25–29, 30–49 і понад 50 років; з початковою, середньою, вищою освітою;
- за ознаками соціального становища і роду занять – робочі, службовці, працівники сільського господарства, військовослужбовці, працівники сфери торгівлі, приватні підприємці, студенти, фермери, безробітні, пенсіонери;
- за ознаками місця проживання і тривалості проживання – житель міста, селища міського типу, села; місцевий житель, мігрант, переселенець;
- за інтенсивністю і характером злочинної діяльності – повторність, рецидив (спеціальний або особливо небезпечний), у складі групи чи організованого злочинного угруповання;
- за станом особи в момент вчинення злочину – у стані алкогольного, наркотичного сп'яніння, під час відбування покарання у виправно-трудовій установі тощо;
- за видами вчиненого злочину – злодії, грабіжники, вбивці, гвалтівники, хулігани, хабарники тощо.

Найбільш відомою типологією є поділ (див. рис. 1):

Рис. 1 Типологія особистості злочинця

1) *За ціннісно-орієнтаційною деформацією особистості злочинця.*

Асоціальний тип злочинця (менш злісний) відзначається несформуванням у людини позитивних ціннісних орієнтацій, позитивних соціальних установок, які

не лише впливали б на його поведінку, а й утримували від можливої протиправної поведінки у складних, часом конфліктних ситуаціях.

Антисоціальний тип (злісний) притаманний професійному злочинцю, який виявляє постійну готовність до злочинів, до злочинної поведінки. Як правило, ці люди неодноразово скоювали злочини і мають стійкі підсвідомі кримінальні спонукання.

2) *За об'єктом посягання, характером злочинних дій, виділяють три великі типологічні групи злочинців:* корисливі; насильницькі; корисливо-насильницькі.

Корислива категорія злочинців, які посягають на матеріальні блага суспільства й окремих громадян, поділяється на види: а) корисливо-господарські злочинці (незаконне підприємництво, ухиляння від сплати податків, фальсифікації товарів і т. д.); б) корисливо-службові злочинці (хабарництво, розкрадання шляхом зловживання службовим становищем, обман споживачів і т. п.); в) крадії, розкрадачі (корисливі посягання на чужу власність); г) шахраї (підробка документів, грошових знаків та ін.); ґ) ненасильницькі вимагачі.

Корисливо-насильницька категорія злочинців характеризується поєднанням корисливих посягань із насиллям над особистістю. Виділяють чотири види корисливо-насильницької категорії злочинців: а) грабіжники; б) учасники розбійних нападів; в) насильницькі вимагачі (рекетири); г) убивці з корисливою метою.

Насильницька категорія злочинців, яка відрізняється агресивною, антигуманною спрямованістю до життя, здоров'я і особистої гідності інших людей, це: а) хулігани; б) злісні хулігани; в) особи, які посягають на честь і гідність особистості шляхом образи і клевети; г) особи, які здійснюють агресивно-насильницькі дії проти особистості — вбивства, зґвалтування, нанесення тяжких тілесних ушкоджень та ін.

3) *За характером, ступенем суспільної небезпеки злочинні типи поділяються на:*

- *випадковий тип*, об'єднує людей, які вперше вчинили злочин через випадкові обставини при загальній соціально-позитивній спрямованості особистості;

- *ситуативний тип* особистості злочинців, які вчинили злочин під впливом несприятливих умов формування їх особистості, проте в загальному їх характеризують більше позитивно ніж негативно;

- *нестійкий тип*, до нього відносяться особи, які також вчинили злочин вперше, але які допускали раніше різні правопорушення, аморальні вчинки;

- *злісний тип*, який включає осіб, які неодноразово здійснювали злочини, у тому числі раніше засуджених за це;

- *особливо-небезпечний тип* особистості злочинців, яких визнано небезпечними або особливо-небезпечними рецидивістами за вчинені важкі злочини.

4) *За суб'єктивною стороною в залежності від форми провини*

- навмисно скоєний злочин;

– необережно скоєний злочин.

4) Під час дослідження психологічних особливостей осіб, що здійснили різні злочинні діяння, привертає увагу така інтегративна якість особистості як *соціальна адаптивність*, яка впливає на поведінку людини в різних, у тому числі і в кримінальних ситуаціях.

В основі соціальної адаптивності міститься психічна адаптація людини „як результат діяльності цілісної саморегулюючої системи, активність якої забезпечується не просто сукупністю окремих компонентів (підсистем), а їх взаємодією і „співдіянням”, які породжують нові інтегративні якості, які не характерні окремим предметам, що їх утворюють. Саме тому осіб, що здійснюють злочини, умовно можна поділити на дві великі групи, два основних типи:

- соціально-адаптивний тип особистості;
- соціально-дезадаптивний тип, з виділенням проміжних варіантів особистості.

1. *Соціально-адаптивний тип* відрізняється високим рівнем нервово-психічної, емоційно-вольової стійкості, протистоянням до стресів, до тривалих психофізіологічних перевантажень, стеничним типом реагування в складних, критичних ситуаціях, розвиненими адаптивними властивостями нервової системи: силою, рухливістю нервових процесів. Ці якості можуть посилюватись добре розвиненим інтелектом, що дозволяє суб'єкту успішно освоювати той чи інший спосіб здійснення злочинів, гнучким мисленням, кмітливістю, прагматичним здійсненням злочину, але і пізніше у ситуаціях активної протидії зусиль правоохоронних органів. Такі особи часто мають досить широке коло інтересів (і не тільки у кримінальній сфері), добру пам'ять, розвинену увагу та уяву, загострене сприймання.

Такий тип особистості розповсюджений серед тих, кого вважають професійним злочинцем, хто є лідерами злочинних груп, активними учасниками здійснення групових злочинів, керівниками різних організованих бандитських формувань. Якщо застосувати цю типологію, тоді можна сказати, що високий рівень соціальної адаптивності відрізняє перш за все осіб, яких віднесено до злісного і особливо небезпечного кримінального типу.

Завдяки своїй соціальній „мімікрії”, швидкому пристосуванню до змін, які відбуваються в суспільстві, представники названих вище злочинних типів для своєї користі здатні вміло добувати різні переваги, блага, присвоюючи незаконним шляхом великі матеріальні засоби. Названі вище якості особистості дозволяють їм довше за інших правопорушників залишатись не впійманими.

2. *Соціально-дезадаптивний тип* особистості злочинця. Такі особи відрізняються перш за все своєю низькою емоційно-вольовою стійкістю, зниженим опором до стресу, невротичними симптомами, психічними аномаліями, розладами, психопатичними особливостями особистості, недостатньо високий інтелект, слабо розвинені прогностичні здібності. Крім того, поведінка таких суб'єктів здебільшого буває зумовлена досить примітивними потребами (проводити час в постійних розвагах, які супроводжуються вживанням спиртних напоїв, наркотиків). А оскільки такі потреби не завжди можуть бути задоволені,

все це сприяє появі у них неконтрольованого стану фрустрації, підвищеної агресивності, які проявляються при здійсненні різних злочинів насильницького характеру, починаючи від звичайного хуліганства і закінчуючи більш небезпечними злочинними діями, актами вандалізму, розбійними нападами.

Низький рівень соціальної адаптації можна спостерігати у осіб, яких в кримінології вважають нестійким, а також ситуативним типом злочинців, які часто опиняються у владі обставин, якими їм важко управляти, зберігаючи потрібну емоційно-вольову стійкість, самоконтроль за своїми діями і поведінкою. Можна вести мову про проміжні або змішані типи, бо у осіб, що вчинили злочин (маємо на увазі законослухняних громадян) в різній мірі сформовано різні компенсаторні властивості особистості, які дозволяють підтримувати певний рівень соціальної адаптації в різних ситуаціях.

3. Психологічні особливості неповнолітніх правопорушників

Більшість злочинів здійснених неповнолітніми, має вікову мотиваційну специфіку. Злочини здійснюються на підставі пустування, помилково зрозумілої романтики, пристрасті до мандрівок, прагнення до самоствердження і таке інше.

Психологічна ломка перехідного віку, не сформованість стійких моральних позицій, висока податливість до групового впливу, імпульсивність – все це поведінкова основа підліткового віку, яку треба урахувати в роботі з неповнолітніми.

Треба бачити і таке, що від 60% до 70% злочинців-рецидивістів почали свою злочинну діяльність саме у підлітковому віці.

Фізіологічна перебудова організму підлітка пов'язана перш за все з загостренням уваги до статевих-сексуальних питань. При оптимальних умовах виховання вказані особливості можуть бути нейтралізовані відповідною соціально-позитивною діяльністю. При неблагополучних соціальних умовах ці особливості як би мовити “каналізують” погані звички і поведінка приймає негативну спрямованість.

Динамізм психічної діяльності підлітка в однаковій мірі робить його податливим як в край соціально позитивних, так і в край соціально негативних впливів.

Загальновідомо, що у людському житті є ряд переломних моментів. Однак, саме важким з них є етап підлітково-юнацький. Це коли людина у 14-16 років вже не дитина, але ще і не доросла. Цей вік так званого *соціального імпринту* – підвищеної вразливості до всього того, що робить людину дорослою.

Для протиправної поведінки неповнолітніх є характерний особливий її вид, а саме – *делінквентність* (від лат. “delinquens” – здійснення проступку). Це є різновидність девіантної (відхиляючої) поведінки, яка детермінована педагогічною занедбаністю, невихованістю, відсутністю культури, психічними аномаліями (ригідність, неадекватність реакцій, негнучкість поведінки, схильність до афективних реакцій).

Делінквентна поведінка в значній мірі обумовлена поганим родинним вихованням, гіперопекою дорослих, вкрай жорстоким зверненням, неблагосприятливим впливом мікросередовища та іншим.

Першим проявом цієї поведінки є пропуски занять у школі, бійки з однолітками, дрібне хуліганство, зухвальна поведінка в загальних містах, крадіжки велосипедів тощо.

Своєчасне неприпинення цих дій веде до закріплення їх у поведінкові стереотипи, які екстраполюються у антисоціальні прояви та далі в стійку протиправну поведінку.

Серед неповнолітніх правопорушників підлітків які відрізняються стійкою антисоціальною спрямованістю поведінки, на рівні статистики відмічається 10-15% від усього контингенту підлітків-злочинців.

Більш поширеною є категорія підлітків з нестабільною антисуспільною спрямованістю в поведінці. Таких підлітків нараховується від 50% до 70%.

До третьої групи належать підлітки з нестабільною суспільною спрямованістю, які однаково підвласні як позитивним, так і негативним соціальним впливам та які здійснюють злочини по недомислюванню. Їх нараховується 20-30%.

Основними засобами боротьби з підлітково-юнацькою злочинністю є не пряме втручання на підставах так званої парної педагогіки – “добрий – паганій”, а вплив на неповнолітнього через референтну для нього групу. Тому слід особливу увагу приділяти включенню юнаків та дівчат у соціальні групи позитивної спрямованості/

4. Психологічний портрет неповнолітньої особи, яка вчинила насильство в сім’ї

Згідно з чинним законодавством існує поняття «дитина-кривдник» – це особа, яка не досягла 18 років та вчинила домашнє насильство у будь-якій формі. У більшості випадків факти вчинення дітьми (малолітніми, неповнолітніми) насильства в сім’ї залишаються латентними. Батьки замовчують цю інформацію, намагаються самотужки вплинути на дитину, а в результаті отримують новий виток циклу насильства.

Що змушує дитину стати агресором, кривдником? Наразі дослідники виокремлюють такі фактори.

«Дефекти» сімейного виховання – це помилки, яких допускаються батьки в процесі взаємодії та виховного впливу на дитину, що можуть призвести до відхилень у її психічному розвитку і вплинути на стан її здоров’я.

Для оцінювання ефектів стилів виховання і батьківського ставлення до дитини враховують такі критерії:

- 1) інтенсивність емоційного контакту батьків і дітей: гіперопіка, опіка, прийняття, неприйняття;
- 2) форми контролю поведінки дитини: дозвільний, ситуативний, обмежувальний;
- 3) суворість санкцій – схильність батьків обирати покарання як прийом виховання;
- 4) послідовність-непослідовність виховного процесу;
- 5) емоційна стійкість-нестійкість взаємодії батьків і дітей;
- 6) тривожність-нетривожність батьків і дітей у процесі виховних взаємодій;

- 7) рівень протекції – скільки сил, часу й уваги приділяють батьки дитині;
- 8) ступінь вимог до дитини – кількість і якість обов'язків;
- 9) повнота задоволення матеріально-побутових і духовних потреб;
- 10) стійкість стилю виховання – різкість зміни прийомів і методів виховання та взаємодії між батьками і дитиною.

Найбільш поширеними «дефектами» сімейного виховання є такі.

1. *Потуральний стиль виховання* – заступництво і підтримка примх, необґрунтованих бажань дитини, вимоги відсутні або слабкі, що сприяє розвитку особистості дитини за такими типами:

- нестійко-егоїстичним із рисами егоїзму, некритичності, пристосовництва тощо;
- істероїдно-демонстративним з відсутністю самоконтролю, нестриманістю у негативних емоціях;
- епілептоїдним із завищеними домаганнями і труднощами у відносинах з однолітками.

2. *Авторитарний стиль виховання* – холодні стосунки, високий рівень контролю. Сприяє формуванню двох типів особистості дитини:

- пасивного – відсутня ініціатива, розвинена залежність і низька самооцінка;
- агресивного – перетворення на тирана (подібно до батьків).

3. *Жорстоке поводження* – відсутність емоційної близькості, відкрита агресія, жорсткий контроль, позбавлення задоволень, приниження, побої, що призводять до егоїстичного, жорстокого типу особистісного розвитку дитини. Сприяє формуванню спотвореної моралі: «чия сила, того і правда», асоціальної, агресивної поведінки, зловживання психоактивними речовинами.

3. *Альтернувальне виховання* – нестійке емоційне ставлення, нерівномірність уваги, нечіткість висунення вимог та мінливість ступеня контролю за дитиною з боку батьків. Може вплинути на схильність дитини регулювати власний психічний стан за допомогою алкоголю або наркотичних речовин.

5. *Емоційна холодність* батьків, відсутність духовного контакту з дитиною, осуд, неприйняття дитини. Сприяє формуванню відчуження від батьків, егоїзму, цинічного ставлення до почуттів інших людей, жорстокості, брехливості, нещирості, труднощів у спілкуванні, потайливості у стосунках з іншими тощо, також спричинює неврози й невротичні та психосоматичні розлади особистості дитини.

6. *Рівень протекції* у стилі виховання:

- гіпопротекція – ситуація безконтрольності або безнаглядності дитини, зумовлена байдужістю батьків чи надмірною зайнятістю, зосередженням на інших життєвих проблемах;
- гіперпротекція – підвищена опіка дитини, позбавлення самостійності, надмірний контроль за поведінкою, коли дітей привчають підкорятися батькам чи одному із дорослих членів сім'ї, волю якого виконують інші члени родини.

7. *Підвищена моральна відповідальність* (гіперсоціалізація) – надмірне переймання батьків майбутнім, соціальним статусом і навчальними успіхами дитини, знижена увага в поєднанні з високими вимогами призводять до формування тривожно-недовірливого типу особистісного розвитку дитини.

Фактори шкільного середовища:

- низький рівень безпеки школи (продаж на території школи психоактивних речовин);
- булінг, цькування;
- стигматизація;
- конфлікти з учителями або однолітками;
- орієнтація на неформальну групу, прагнення у ній самоствердитися;
- низький рівень успішності на тлі надмірних вимог до навчання;
- негативне ставлення дитини до навчання.

Фактори особистості:

- недостатній рівень сформованості правосвідомості;
- імпульсивність, відсутність уміння керувати власними емоціями та поведінкою;
- несформованість системи позитивних цінностей;
- підвищена сугестивність, високий рівень конформізму;
- акцентуації характеру;
- проблеми соціально-психологічної адаптації до ситуації;
- відсутність соціальних навичок і позитивного життєвого досвіду;
- уживання психоактивних речовин;
- проблеми психічного здоров'я.

Насильницькі дії неповнолітніх обумовлюються взаємним впливом негативних факторів зовнішнього середовища й особистості самого неповнолітнього.

Постає питання, яка дитина здатна вчиняти насильство в сім'ї? На сьогодні в Україні бракує досліджень щодо осіб, які вчиняють домашнє насильство. Однак дослідження окремих авторів надають можливість уявити соціально-психологічний портрет дитини-кривдника.

Соціально-демографічна характеристика дитини-кривдника

Вік: 14–18 років.

Стать: переважно хлопці.

Місце мешкання: сільська місцевість.

Сім'я: соціальні сироти, діти з неповних сімей, діти з матеріально забезпечених родин.

Педагогічна характеристика дитини-кривдника

Переважну більшість становлять так звані «важкі» та педагогічно «занедбані» підлітки. Вони негативно ставляться до навчання, норм поведінки і суспільно корисної праці через неналежну організацію життєвого простору і несформованість певних особистісних структур: низький рівень моральності, соціально схвалюваних навичок, відповідальності за власні вчинки. Вони зазнавали фізичних покарань різної тяжкості, в їх сім'ях були часті випадки насильства. Багато підлітків не вважає, що ляпас чи бійка без крові – це насильство.

Для них є характерними низький рівень знань, елементів культури, відсутність уміння самостійно організувати пізнавальну діяльність, низька мотивація навчання, байдуже ставлення до навчання («Навіщо? Мені це не

потрібно»). Батьки також не наполягають на навчанні, критикують школу і вчителів.

Психологічний портрет дитини-кривдника

Інтелектуальний розвиток:

- біологічний розвиток випереджає інтелектуальний (усвідомлення власної сили за несформованості механізмів їх контролю);
- низький рівень інтелектуального розвитку (однобокість знань), у поодиноких випадках – високий, але з викривленим сприйняттям дійсності;
- свідомо або підсвідомо відмова подивитися на ситуацію (факти, події, відносини) з іншого боку, дія за принципом «я це знаю – це існує, я не знаю – цього не існує»;
- звужений кругозір;
- бідний словниковий запас із частим використанням ненормативної лексики та жаргону;
- несформованість навиків логічного мислення, відсутність уміння логічно й обґрунтовано викладати і обстоювати власну точку зору;
- переважання вирішення життєвих ситуацій за допомогою уяви, а не мислення;
- викривлення в уяві ситуацій з метою виправдати себе, цілковите переконання, що так і було насправді;
- упевненість у правильності лише власної точки зору.

Пам'ять:

- сильний розвиток емоційної пам'яті;
- підліток опирається на образну пам'ять, а не на знання або факти;
- короткострокова пам'ять переважає над довгостроковою (як наслідок педагогічної занедбаності);
- вибірковість пам'яті залежно від ситуації.

Ціннісні орієнтації:

- власне самоствердження будь-яким шляхом (навіть шляхом насильства);
- власна перевага і правота;
- ціннісні орієнтації антисуспільного змісту;
- переважання життєвих і матеріальних потреб (їжа, секс і засоби для їх забезпечення);
- примітивні розваги (алкоголь, наркотики, азартні ігри);
- викривлення шкали оцінок (хто сильніший – той і має рацію; кращий той, хто швидше вип'є алкогольні напої, збреше, щось зламає прилюдно тощо).

Емоційна сфера:

- відсутність внутрішньої рівноваги;
- гіперемоційність, що компенсує низький рівень інтелекту;
- невміння (небажання) стримувати власні імпульси;
- низький рівень самоконтролю;
- гіперчутливість, яка приховується показною черствістю і жорстокістю;
- вплив оточення на емоції і почуття підлітка;
- перебільшення прояву почуттів (горе – до відчаю, образа – до ненависті).

Самооцінка:

- процес становлення самооцінки, відсутність внутрішньої впевненості в собі;
- неадекватна (завищена чи занижена);
- в самооцінці переважають емоції над когніціями;
- внутрішній конфлікт між оцінкою оточуючих та внутрішньою бажаною оцінкою.

Мотивація поведінки:

- загальний примітивізм потреб проявляється у спрощеній мотивації: «хочу– беру, навіть силою», «я так бажаю – і годі»;
- самоствердитися, отримати певний соціальний статус серед однолітків;
- відчувати себе дорослим, довести, що він уже самостійний;
- подолати власні комплекси за допомогою насилля;
- протидія тим, хто, на його погляд, обмежує або не вірить у його дорослість, бажання постійно йти наперекір;
- показове нехтування загальноприйнятими нормами і правилами, протест проти норм суспільства;
- стримуючий фактор – лише сила, моральні та громадські цінності поступаються у шкалі цінностей перед силою;
- обумовленість поведінки зовнішніми факторами.

Особистісні риси:

- егоцентризм;
- упертість (вірність кримінальним традиціям, сліпа відданість своїй групі);
- негативізм, небажання слухатися батьків і педагогів;
- безвідповідальність;
- низький рівень розвитку вольових якостей (терпеливість, витримка не розвинені; сміливість є ситуативною, залежить від емоцій; цілеспрямованість нестійка, але присутня сліпа відданість меті; здатні на тривалу і неослабну наполегливість, що змінюється безпорадністю та апатією; дисциплінованість не є внутрішньою потребою, а має зовнішній характер і залежить від об'єктивних умов).

Мораль:

- низький рівень морального розвитку або відсутність навичок моральної поведінки;
- порушення загальноприйнятих правил підвищує їх самооцінку;
- викривлене сприйняття добра і зла;
- перекладання своєї провини на інших або її компенсація за рахунок наділення негативними якостями інших, штучне приниження їхньої гідності;
- принизливе ставлення до повсякденної систематичної праці;
- не вбачають нічого поганого в тому, щоб отримати гроші незаконним шляхом.

Соціально значущі навички:

- викривлення або відсутність віри в близьких;
- побудова спілкування з позиції сили;

- високий рівень пристосування до зовнішніх умов, особливо під загрозою застосування сили;
- несформовані навички повсякденної праці, організації пізнавальної діяльності, власного часу, дозвілля, дотримання режиму дня;
- низький рівень соціальних навичок;
- нестабільність міжособистісних зв'язків, спрямованість відносин на власні інтереси.

Контрольні запитання:

1. Які Вам відомі теоретичні підходи до проблеми особистості злочинця?
2. Що є головним у визначенні особистості злочинця та злочинної поведінки?
3. Що відноситься до психологічної структури особистості злочинця?
4. Які існують методи запобігання підлітково-юнацькій делінквентності?